

سال یازدهم • پاییز و زمستان ۱۴۰۴ • شماره ۲۳

Biannual Journal of Islamic Psychology
Vol.11, No. 23, Autumn & Winter 2026

اسلام و روان‌شناسی خانواده در برنامه‌های درسی دانشگاه‌های ایران

ناصر آقابابائی*

چکیده

پژوهش حاضر جایگاه اسلام در برنامه‌های درسی روان‌شناسی خانواده در ایران را بررسی کرد. بدین منظور بیش از ۵۰ برنامه درسی مصوب در وزارت علوم و وزارت بهداشت بررسی شدند. از این میان، پنج رشته درسی مرتبط با روان‌شناسی خانواده یافت شدند که همگی در سطح تحصیلات تکمیلی بودند. در این برنامه‌های درسی کم‌وبیش به اسلام و روان‌شناسی اسلامی در پرورش روان‌شناسان خانواده و به‌خصوص خانواده درمانگران توجه شده است. ضمناً در برنامه‌های درسی ۱۴ رشته دیگر دروسی درباره روان‌شناسی یا مشاوره خانواده گنجانده شده‌اند که در تعداد اندکی از آنها به اسلام اشاره‌ای شده است. تحلیل محتوای مرتبط با اسلام در برنامه‌های درسی روان‌شناسی خانواده نشان‌دهنده فقدان ابتدای این برنامه‌ها بر تحلیل از محتوای اسلام است که شکلی نه‌چندان آرمانی از برنامه درسی روان‌شناسی را در رابطه با اسلام ارائه می‌کند. این پژوهش تصویری کلی از نقش اسلام در برنامه‌های درسی روان‌شناسی خانواده در ایران فراهم آورد و بر لزوم انجام پژوهش‌های بنیادین برای دستیابی به برنامه درسی حساس به فرهنگ در دانشگاه‌های ایران تأکید می‌کند.

کلیدواژه‌ها: خانواده، روان‌شناسی خانواده، مشاوره خانواده، خانواده‌درمانی، برنامه درسی، اسلام، فرهنگ.

* استادیار گروه روان‌شناسی، دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران naseragha@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۰

مقدمه

روان‌شناسی خانواده، در چهل سال گذشته، درون جریان اصلی علم روان‌شناسی شهرت یافته است. ایجاد شالوده سازمان‌های مرتبط با خانواده، برگزاری برنامه‌های آموزشی در سطوح تحصیلات تکمیلی با تأکید بر نظریه‌های سیستمی و پژوهش خانواده، و انتشار کتب، مجلات و مقاله‌های مرتبط شواهد این شهرت‌اند. روان‌شناسی خانواده شامل کار کردن با افراد، زوجها و خانواده‌ها در خانواده‌درمانی و سایر بافت‌ها مانند مدرسه، محیط‌های درمانی، نظام قضایی و مشاغل خانوادگی است. روان‌شناسان خانواده می‌توانند خدمات ارزیابی و درمانی به کودکان، بزرگسالان، زوجها و خانواده‌ها عرضه کنند (استنتون^۱ و دیگران، ۲۰۰۹).

در سال‌های اخیر، روان‌درمانی خانواده و تلاش برای ارتقای بهداشت روانی خانواده، پژوهش‌های روان‌شناختی بسیاری را برانگیخته است؛ زیرا اجتماع متشکل از خانواده‌های سالم یقیناً اجتماعی سالم است و شرط خانواده سالم سلامت اعضای آن است؛ ازاین‌رو برای بهبود وضع اجتماع تلاش در جهت بهبود وضع خانواده و اعضای آن مهم‌ترین مسئله است. همسران پیکره اصلی خانواده‌اند و سلامت ساختار، مرزها و زیرسیستم‌های خانواده به میزان استحکام و پویایی این پیکره بستگی دارد (حمید و دیگران، ۱۳۹۰). شایان ذکر است که روان‌شناسی خانواده از خانواده‌درمانی از جهات گوناگونی متفاوت است. روان‌شناسی خانواده بر رابطه فرد با خانواده تأکید می‌کند و نه ملاحظه خانواده به مثابه یک سیستم؛ درحالی‌که در خانواده‌درمانی از فرد تأکیدزدایی می‌شود. افزون بر این، روان‌شناسی خانواده به کل طیف کنش‌وری - ناکنش‌وری علاقه‌مند است، اما خانواده‌درمانی عمدتاً به خانواده‌های ناکنش‌ور علاقه‌مند است. از حیث تفاوت‌ها در آموزش باید گفت روان‌شناسی خانواده بر اهمیت نظریه‌آزمایی، ارزیابی فرایند و نتیجه مداخله‌ها و پیشگیری در خانواده‌های کنش‌ور یا در خطر تأکید می‌کند (استنتون و دیگران، ۲۰۰۹).

از آنجاکه خانواده تأثیری اساسی بر زندگی افراد دارد ادیان الهی به آن توجه کرده‌اند؛ مثلاً مسیحیان ازدواج را امری دنیوی نمی‌دانند؛ زیرا ازدواج نشانه محبت خداوند به بشر است. بخش عمده قوانین و توصیه‌های اسلام نیز به خانواده اختصاص دارد (حیرت و دیگران، ۱۳۹۴). خانواده در نظر خداوند به قدری مهم است که در نخستین خطابه‌اش به حضرت آدم علیه السلام او را با خانواده خطاب قرار می‌دهد و آفرینش زوج

برای هم را از نشانه‌های خدایی خود می‌شمرد. خداوند به پدر و فرزند سوگند می‌خورد. درباره زن به مثابه همسر و حقوقش مطالبی در قرآن آمده است (کاویانی، ۱۳۹۵). دانشمندان مسلمان نیز به مسائل خانواده توجه داشته و بر وظایف و حقوق اعضای خانواده تأکید کرده‌اند؛ مثلاً به باور ابن‌سینا باید تا جایی که بشود برای صلح و سازش میان زوجها کوشید و فقط هنگامی به جدایی رضایت داد که امیدی به سازش آنان نباشد. خواجه نصیرالدین طوسی درباره راه تدبیر و برخورد مرد با زنش سه امر هیئت، تکریم و اشتغال زن را لازم می‌داند، و فیض کاشانی یکی از وظایف والدین در قبال فرزندان‌شان را آموزش چگونگی برخورد با همسر و زندگی خانوادگی دانسته است (آقابابائی، ۱۴۰۲).

ارتباط اسلام با روان‌شناسی خانواده یا هر شاخه دیگری از روان‌شناسی را می‌توان به‌وسیله کشف اینکه میراث اسلام چه حرفی برای گفتن برای آن شاخه دارد، تعیین کرد. روان‌شناسان مسلمانی که با نگاهی اسلامی، روان‌شناسی غربی را نقد می‌کنند، می‌گویند ما نیازمند از صافی گذراندن روان‌شناسی غربی هستیم؛ چراکه روان‌شناسی برآمده از غرب یقیناً مناسب همه فرهنگ‌ها نیست یا با برخی قواعد اسلامی ممکن است در تعارض باشد. نخستین وظیفه روان‌شناس مسلمان

۳۳

این است که درون سنت تجربی کار کند و از پیکره روان‌شناسی مؤلفه‌های فرهنگ ناوابسته، از لحاظ آزمایشی درست و عینی را تصفیه کند و ملغمه غیرتجربی از جنس افسانه‌ها و نظریه‌های تأیید نشده اما دارای بار ارزشی را پس زند که با مؤلفه‌های اسلامی متعارض اند. وظیفه دوم روان‌شناس مسلمان آن است که اطمینان یابد علم روان‌شناسی منطبق با قواعد اسلامی به کار بسته شود. بنابراین مثلاً می‌توان از اصول رفتارگرایی برای درمان کژکاری جنسی میان زن و شوهر استفاده کرد، اما نه برای تسهیل روابط نامشروع. در واقع روان‌شناسی اسلامی، طبق یک تعریف، عبارت است از روان‌شناسی تجربی بنیاناً درستی که اخلاقی به کار برده شود. مسلمانان نباید یکجا پیکره علم روان‌شناسی را درست بپذیرند. علم در خلأ تکامل نمی‌یابد، بلکه درون محیط اجتماعی تکامل می‌یابد؛ یعنی جایی که بر شیوه ادراک دنیا توسط دانشمند تأثیر می‌گذارد، و نیز بر پرسش‌هایی که او می‌پرسد، بر روش‌شناسی او و بر شیوه ادراک و معنادگی او به چارچوب‌های داده تجربی. اگر روان‌شناسی پر از تأثیرهای فرهنگی غربی است، پس درست این است که درباره جهان‌شمولی گزاره‌های آن شک داشت (آقابابائی، ۱۴۰۰؛ اسکینر، ۲۰۱۹).^۱ توجه به این امر در

1. Skinner, R.

دانشگاه‌ها در جریان آموزش علم روان‌شناسی و پرورش روان‌شناسان مسلمان ضرورت دارد و عنصر مهمی از نظام آموزش عالی برنامه درسی است (ملکی، ۱۳۹۶).

طراحی و تدوین برنامه‌های درسی دانشگاه‌ها منطبق با آموزه‌های اسلامی از ضرورت‌های عرصه آموزش در ایران است (آقابائی، ۱۴۰۰). هر ملتی می‌کوشد جوانان خود را همسو با آرمان‌ها و هدف‌های مقبول پیروانند تا بتواند جامعه مطلوب خود را ایجاد کند. در این عرصه، برنامه درسی وسیله تأثیرگذاری است که نتایج آن به رفتار یادگیرنده تبدیل می‌شود و هویت معینی را ایجاد می‌کند. علوم انسانی با اندیشه انسان سروکار دارند و قادراند نگرش‌های مخاطبان را شکل دهند (ملکی، ۱۳۹۶). در میان انبوه پژوهش‌های حوزه برنامه درسی جای پژوهش‌های بررسی‌کننده جایگاه اسلام در این برنامه‌ها خالی به نظر می‌رسد. در یک بررسی نسبتاً جدید در برنامه درسی کارشناسی روان‌شناسی (مصوب ۱۳۹۱) معلوم گشت حدود نیمی از کل ۶۹ درس این برنامه حاوی دست‌کم یک عنصر فرهنگی - اسلامی است؛ گرچه توجه به فرهنگ و اسلام در بسیاری از موارد فقط با گنجاندن واژه‌های فرهنگ و اسلام بود (آقابائی، ۱۴۰۰).

برنامه درسی یک سند آموزشی است و نقش مهمی در انتقال یا ایجاد دانش در نسل‌های جدید روان‌شناسان هر ملتی دارد. همین روان‌شناسان دست‌پروده برنامه‌های آموزشی جاری بناست به نیازهای درمانی - مراقبتی، پرورشی و اجتماعی جامعه ایران پاسخ بگویند؛ ازاین‌رو توجه به نیازهای جامعه ایرانی در تدوین برنامه‌های درسی ضرورت دارد. یکی از حوزه‌های مهم دانش روان‌شناسی خانواده است. روان‌شناسی مطالعه عموم بشر است، اما دانش و الگوهای کنونی به طرز بی‌تناسبی بر شواهدی از کشورهای غربی و صنعتی استواراند (آقابائی، ۱۴۰۰). پژوهش حاضر در اقدامی اکتشافی در پی بررسی این پرسش است: «آیا در برنامه‌های درسی روان‌شناسی خانواده و دروس مرتبط با آن به اسلام توجه شده است؟». یافته‌های این پژوهش، ضمن روشن ساختن وضعیت فعلی آموزش «روان‌شناسی خانواده» در ایران در چارچوب برنامه‌های درسی جاری، می‌تواند راه را برای ارتقای احتمالی برنامه‌های درسی اسلامی تسهیل کند.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کمی استفاده می‌شود. سرفصل برنامه‌های درسی رشته‌های روان‌شناسی در حال اجرا در وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (۱۱ سرفصل) و وزارت

علوم، تحقیقات و فناوری جمهوری اسلامی ایران (۴۱ سرفصل) در مقاطع کارشناسی و بالاتر از آن تحلیل خواهند شد. این برنامه‌های درسی در هنگام انجام پژوهش حاضر در وبگاه وزارت علوم و وزارت بهداشت در دسترس بودند. یکی از مهم‌ترین کاربردهای روش تحلیل محتوا آشکار نمودن مقاصد، تأکیدات و گرایش‌های افراد است. تحلیل پیام‌های زبانی به کشف معانی، اولویت‌ها، نگرش‌ها و شیوه‌های درک و سازمان‌دهی جهان رهنمون می‌شود. تحلیل محتوا بر این فرض بنا شده است که با تحلیل پیام‌های زبانی می‌توان به کشف معانی، اولویت‌ها، نگرش‌ها، شیوه‌های درک و سازمان‌یافتگی جهان دست یافت (قاندی و گلشنی، ۱۳۹۵). در روش تحلیل محتوا می‌توان از هر منبعی برای تحلیل سود برد و پژوهشگر قادر به پیش‌بینی همه مقولات تحلیل و چگونگی بیان‌شان پیش از گردآوری داده‌ها نیست؛ از این‌رو این پژوهش فرضیه خاصی را پی نخواهند گرفت. موضوع پژوهش بررسی نقش اسلام در برنامه‌های درسی رشته‌های روان‌شناسی خانواده و دروس مرتبط با روان‌شناسی خانواده در ایران است.

یافته‌ها

در زمینه روان‌شناسی خانواده پنج رشته در ایران وجود دارد: ۱. کارشناسی ارشد «روان‌شناسی بالینی گرایش خانواده». لازم به ذکر است که درون متن این برنامه درسی نام «روان‌شناسی خانواده‌درمانی» نیز برای توصیف آن آمده است؛ ۲. دکترای «خانواده و سلامت جنسی» که در حال حاضر فقط در دانشگاه شاهد ارائه می‌شود؛ ۳. دکترای «مشاوره خانواده» که ویژه دانشگاه بین‌المللی المصطفی است؛ ۴. کارشناسی ارشد «روان‌شناسی خانواده» که از گروه علوم حوزوی دانشگاهی است؛ ۵. کارشناسی ارشد «مشاوره خانواده».

در سطح اول تحلیل، عنوان آن دسته از دروس روان‌شناختی در برنامه‌های پنج‌گانه فوق‌الذکر که ماهیت اسلامی دارند استخراج شدند. یافته‌ها نشان دادند که در برنامه درسی کارشناسی ارشد روان‌شناسی خانواده‌درمانی هیچ درسی مرتبط با اسلام وجود ندارد. منظور از درس «مرتبط با اسلام» هر درسی است که در آن واژه‌ای مستقیم به اسلام دلالت دارد (برای مشاهده فهرستی از این واژه‌ها مراجعه کنید به: آقابائی، ۱۴۰۰). در برنامه درسی دکترای خانواده و سلامت جنسی دو درس مرتبط با اسلام یافت شدند: سلامت و تربیت جنسی از دیدگاه اسلام؛ و خانواده از منظر اسلام. در برنامه درسی دکترای مشاوره خانواده (ویژه دانشگاه بین‌المللی المصطفی) دو درس اختیاری

(روابط و مناسبات اخلاقی و انسانی در مشاوره از منظر اسلام؛ آسیب‌شناسی روانی در روان‌شناسی و اسلام) و دو درس حوزوی مرتبط (مسائل فقهی مشاوره و روان‌درمانی؛ مبانی و اهداف مشاوره از منظر قرآن و سنت) یافت شدند. در برنامه درسی کارشناسی ارشد روان‌شناسی خانواده (گروه علوم حوزوی دانشگاهی) دو درس مرتبط با اسلام وجود دارند: نظام خانواده در قرآن و سنت؛ و سبک زندگی اسلامی؛ و سرانجام در برنامه درسی کارشناسی ارشد مشاوره خانواده یک درس الزامی (انسان‌شناسی در اسلام) و یک درس اختیاری (مشاوره و خانواده با رویکرد اسلامی) یافت شدند که مرتبط با اسلام‌اند.

در سطح دوم تحلیل، سرفصل تک‌تک دروس برنامه‌های درسی پنج‌گانه فوق‌الذکر بررسی شد تا روشن شود که فارغ از نام درس آیا در رئوس سرفصل‌های هریک از دروس آن برنامه‌ها به اسلام اشاره‌ای شده است یا نه؟ نتایج این بررسی را در جدول (۱) مشاهده می‌کنید. همان‌گونه که در جدول (۱) مشاهده می‌شود در محتوای سرفصل‌ها عمدتاً عبارت «از منظر اسلام» و امثال آن (شامل در اسلام، از دیدگاه اسلام، از دیدگاه قرآن و حدیث، با تأکید بر رهنمودهای اسلامی، بر اساس مبانی اسلامی، و با توجه به فرهنگ اسلامی) به موضوع‌های عمومی یا تخصصی افزوده شده‌اند و از موضوع‌های اسلامی یا نام‌بردن صریح یک روش یا آموزه اسلامی اثری نمی‌توان یافت.

جدول ۱: دروس مرتبط با اسلام در رشته‌های روان‌شناسی خانواده در ایران

نام رشته	نام درس	محتوای مرتبط با اسلام در سرفصل
کارشناسی ارشد روان‌شناسی خانواده درمانی	ندارد	ندارد
دکترای خانواده و سلامت جنسی	سلامت و تربیت جنسی از دیدگاه اسلام	شناخت مسائل جنسی و خانواده از دیدگاه قرآن و حدیث؛ نظریه اسلام در غزیره جنسی؛ تعدد زوجات از دیدگاه اسلام؛ تربیت جنسی از منظر صاحب‌نظران اسلامی؛ مبانی تربیت جنسی با تأکید بر رهنمودهای اسلامی؛ مقایسه تربیت جنسی در اسلام و غرب
دکترای مشاوره خانواده (ویژه دانشگاه بین‌المللی المصطفی)	روابط و مناسبات اخلاقی و انسانی در مشاوره از منظر اسلام	تعریف روابط و مناسبات اخلاقی و انسانی از منظر اسلام؛ تعیین خصیصه‌های انسان از دیدگاه اسلام؛ توجه به تفکر علمی و اسلامی در فرایند مشاوره
آسیب‌شناسی روانی در اسلام و روان‌شناسی مسائل فقهی مشاوره و روان‌درمانی	آسیب‌شناسی روانی در اسلام و روان‌شناسی مسائل فقهی مشاوره و روان‌درمانی	تعریف آسیب‌های روانی از منظر اسلام؛ منشأ آسیب‌های روانی از منظر اسلام؛ نشانگان و راه‌های درمان آنها از منظر اسلام

نام رشته	نام درس	محتوای مرتبط با اسلام در سرفصل
	مبانی و اهداف مشاوره	مبانی مشاوره از منظر قرآن؛ مبانی مشاوره از منظر سنت؛ اهداف مشاوره از منظر قرآن؛ اهداف مشاوره از منظر سنت؛ خدمات متقابل قرآن و سنت و مشاوره از قبیل تحلیل اسلامی آموزه‌های روان‌شناختی و تحلیل روان‌شناختی آموزه‌های اسلامی
کارشناسی ارشد روان‌شناسی خانواده (گروه علوم حوزوی دانشگاهی)	نظام خانواده در قرآن و سنت	انواع خانواده در قرآن و سنت؛ سلسله‌مراتب و مدیریت در خانواده بر اساس قرآن و سنت؛ عوامل استحکام خانواده در قرآن و سنت
	سبک زندگی اسلامی	مبانی و اصول سبک زندگی اسلامی؛ دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان؛ آسیب‌شناسی سبک زندگی اسلامی
	مشاوره ازدواج و خانواده	مشاوره پیش از ازدواج بر اساس مبانی اسلامی
	زوج‌درمانی	زوج‌درمانی اسلامی
کارشناسی ارشد مشاوره خانواده	نظریه‌های پیشرفته مشاوره و روان‌درمانی	مشاوره و روان‌درمانی اسلامی؛ نقد و ارزیابی نظریه‌های مشاوره از نظر اسلامی
	انسان‌شناسی در اسلام	ماهیت انسان از دیدگاه قرآن، احادیث و دانشمندان اسلامی
	مشاوره ازدواج	آموزش‌های پیش از ازدواج ... بر اساس آموزه‌های اسلامی
	مشاوره ازدواج و خانواده با رویکرد اسلامی	اهمیت و اهداف ازدواج در اسلام؛ آداب ازدواج اسلامی؛ سبک زندگی زناشویی از دیدگاه اسلام؛ فرزندپروری در اسلام؛ راهکارهای اسلام جهت بهبود کیفیت زندگی زوجی؛ آسیب‌شناسی ازدواج از دیدگاه اسلام؛ خانواده متعالی اسلامی؛ الگوی اسلامی خانواده و تقویت سبک زندگی اسلامی
	مشاوره جنسی	رفتار و تربیت جنسی از دیدگاه اسلام
	کاربست حقوق خانواده	حقوق و اخلاق اسلامی (۴ بار آمده است)؛ تحلیل مبانی حقوق و خانواده در قرآن و سنت
	آموزش و غنی‌سازی خانواده	ضرورت آموزش خانواده با توجه به فرهنگ اسلامی؛ پیشگیری و غنی‌سازی ازدواج از دیدگاه اسلام
	پیشگیری و مداخله در طلاق	مراحل طلاق از دیدگاه اسلام و قرآن کریم؛ نگاه اخلاقی و اسلامی به طلاق و پیمان‌شکنی

در سطح سوم تحلیل، برنامه‌های درسی روان‌شناسی در وزارت علوم و وزارت بهداشت بررسی شدند تا عناوین درسی مرتبط با خانواده در آنها استخراج شوند و سپس بررسی شود که آیا در درس‌های مربوط به خانواده، به اسلام اشاره شده است یا نه؟ در سرفصل ۸ رشته مصوب در وزارت علوم می‌توان درسی را مرتبط با خانواده یافت. این دروس در جدول (۲) قابل مشاهده‌اند. همان‌طور که در جدول (۲) ملاحظه می‌شود تمرکز بسیاری از دروس یادشده بر «خانواده‌درمانی» است تا «روان‌شناسی خانواده». از میان دروس فهرست‌شده در جدول (۲)، در سرفصل درس خانواده از دیدگاه قرآن (متعلق به دکترای قرآن و

روان‌شناسی)، به اسلام در دو مورد اشاره شده است: انواع خانواده در اسلام؛ و الگوی خانواده کارآمد از دیدگاه اسلام. در سرفصل درس روان‌شناسی و مشاوره خانواده (متعلق به کارشناسی روان‌شناسی) نیز، در دو جا به اسلام اشاره شده است: آسیب‌شناسی روابط بین فردی خانواده از منظر اسلام؛ و آسیب‌شناسی تربیت فرزند از منظر اسلام. در سرفصل درس «مهارت‌های فرزندپروری و آموزش خانواده» (متعلق به کارشناسی روان‌شناسی) در یک مورد به اسلام اشاره شده است: ازدواج و پارادایم‌های آن متناسب با فرهنگ ایرانی اسلامی.

جدول ۲: دروس مرتبط با روان‌شناسی خانواده در رشته‌های روان‌شناسی مصوب وزارت علوم

نام رشته	نام درس
دکترای روان‌شناسی بالینی	خانواده‌درمانگری مبتنی بر فرهنگ
دکترای روان‌شناسی و آموزش کودکان استثنایی	خانواده کودک استثنایی
دکترای قرآن و روان‌شناسی	خانواده از دیدگاه قرآن
کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی	مداخلات روان‌شناختی زوجین و خانواده
کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی کودک و نوجوان	خانواده‌درمانی و آموزش والدین
کارشناسی مددکاری روانی – اجتماعی در بحران (سوانح طبیعی)	شیوه‌های مشاوره در خانواده‌های آسیب‌دیده
کارشناسی حرفه‌ای روان‌شناسی کیفری	آسیب‌شناسی خانواده
کارشناسی روان‌شناسی	روان‌شناسی و مشاوره خانواده
	آموزش و مشاوره خانواده قبل و بعد از ازدواج
	مهارت‌های فرزندپروری و آموزش خانواده

در شش تا از برنامه‌های درسی مصوب وزارت بهداشت می‌توان درس‌های مربوط به خانواده را یافت. در سرفصل‌های هیچ‌یک از این دروس به اسلام اشاره‌ای نشده است. همان‌طور که می‌توان در جدول (۳) ملاحظه کرد تمرکز بیشتر این دروس نیز بر «خانواده‌درمانی» است تا «روان‌شناسی خانواده» صرف.

جدول ۳: دروس مرتبط با روان‌شناسی خانواده در رشته‌های روان‌شناسی مصوب وزارت بهداشت

نام رشته	نام درس
دکترای روان‌شناسی بالینی	زوج‌درمانی
دکترای روان‌شناسی نظامی	بهداشت روانی خانواده‌های نظامی
کارشناسی ارشد بهداشت روان	آموزش بهداشت روان در خانواده (سلامت روانی جنسی – مهارت‌های زندگی)
کارشناسی ارشد روان‌پرستاری	مداخلات روان‌پرستاری گروهی و خانوادگی
	پرستاری اعتیاد (از پیشگیری تا توان‌بخشی با رویکرد خانواده‌محور)
کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی	گروه‌درمانی و خانواده‌درمانی
کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی کودک و نوجوان	خانواده‌درمانی و گروه‌درمانی
	مداخلات روان‌شناختی در کودکان طلاق و خانواده‌های آشفته

بحث و نتیجه‌گیری

در باب اهمیت خانواده هرچه بگوییم کم گفته‌ایم. نقش خانواده در همه ساحات زندگی فردی و اجتماعی ما هویداست. نهاد دانشگاه این اهمیت را نادیده نگرفته است و از جنبه‌های مختلف به مطالعه خانواده پرداخته است. روان‌شناسان و مشاوران به‌طور خاص در رشته‌های روان‌شناسی خانواده، مشاوره خانواده و خانواده‌درمانی بر مطالعه خانواده متمرکزاند (هنری^۱ و دیگران، ۲۰۰۵). یکی از اصول راهبردی دوره کارشناسی ارشد روان‌شناسی خانواده‌درمانی «آموزش و رعایت اصول اخلاقی و ابعاد فرهنگی در کار با خانواده‌ها» بیان شده است. توجه به امور فرهنگی - اخلاقی مستلزم توجه به امور دینی و اسلامی است؛ چراکه اولاً دین لنگر اخلاقی بسیاری از افراد جوامع مختلف است (هود^۲ و دیگران، ۲۰۰۹) و ثانیاً دین بخش چشمگیری از فرهنگ است (بلزن، ۲۰۱۰^۳) و در جامعه ایران سهم انکارنشده‌ای دارد. در برنامه درسی یادشده یکی از تهدیدهای نهاد خانواده افزایش طلاق در سال‌های اخیر ذکر شده است. شناخت علمی خانواده و مسائل آن به‌منظور جلوگیری از تهدیدهایی مانند افزایش نرخ طلاق وظیفه مهم نظام آموزشی است که می‌تواند تضمین‌کننده کاهش مشکلات فردی و اجتماعی و در نتیجه افزایش سلامت و سعادت شهروندان ایرانی باشد (آقابائی، ۱۴۰۲).

اکنون روان‌شناسی با رویکرد اسلامی گسترش یافته است و جامعه به پرورش متخصصان این رشته نیاز دارد (رفیعی‌هنر، ۱۳۹۹). در منابع اسلامی ظرفیت و جامعیتی وجود دارد که با استخراج، تبیین و به‌کارگیری آن می‌توان از آنها در علوم رفتاری به‌طور عام و در روان‌شناسی خانواده به‌طور خاص استفاده کرد. برای دستیابی به این امر دروس روان‌شناسی خانواده و اسلام مهم‌اند. یکی از یافته‌های پژوهش حاضر آن است که در بیشتر برنامه‌های درسی روان‌شناسی خانواده در ایران به اسلام توجه شده است، اما برنامه‌های درسی در میزان این توجه یکسان نیستند و در پیوستاری از کم‌ترین توجه ممکن (در کارشناسی ارشد روان‌شناسی خانواده‌درمانی) تا توجه زیاد (در کارشناسی ارشد مشاوره خانواده) قرار دارند. به نظر می‌رسد که برنامه‌های درسی از حیث توجه به امور فرهنگی از جمله اسلام در گذر زمان تحول یافته‌اند؛ یعنی در برنامه‌های جدیدتر به فرهنگ و اسلام

1. Henry, D. B.

2. Hood Jr, R. W.

3. Belzen, J. A.

بیشتر توجه می‌شود. احتمالاً چنین وضعی را بتوان در برنامه‌های درسی سایر کشورها نیز یافت؛ مثلاً در برنامه درسی دکترای روان‌شناسی خانواده که در دانشگاه ایالتی جورجیا در دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ به مدت بیش از یک دهه استفاده شده است (لآبتی،^۱ ۱۹۸۵) اثری از فرهنگ و دین دیده نشد. این در حالی است که در سال ۲۰۲۲ از گنجانیدن معنویت در برنامه درسی خانواده‌درمانی سخن گفته می‌شود (گیل،^۲ ۲۰۲۲).

روان‌شناسان خانواده از روندهای اصلی روان‌شناسی متأثرند، مانند تأکید بر آموزش مبتنی‌بر شایستگی و آموزش بالینی. رویکرد مبتنی‌بر شایستگی تأکید می‌کند بر توانایی به‌کار بردن دانش و مهارت‌ها در دنیای واقعی و استفاده از نتایج عملکرد به‌مثابه ملاک‌های ارزیابی فراگیران و برنامه‌های آموزشی. انجمن روان‌شناسی آمریکا^۳ (۲۰۲۳) بر اهمیت شایستگی در قلمرو تنوع فردی و فرهنگی تأکید می‌کند که شامل توجه به فرهنگ، دین و معنویت است. بنابراین توجه به فرهنگ ایرانی و آموزه‌های اسلامی از ضروریات آموزش در قلمرو روان‌شناسی خانواده در ایران است. نگاه به برنامه‌های درسی روان‌شناسی خانواده در دانشگاه‌های ایران نشان می‌دهد که در توجه به مسئله فرهنگ و دین اتفاق نظر وجود دارد، اما در چگونگی پرداختن به فرهنگ و آموزه‌های اسلامی نه. لاتن (۱۹۸۱)، به نقل از: هلاتامان،^۴ (۱۹۹۱) سه عامل مؤثر را در زمینه ایجاد برنامه درسی شناسایی می‌کند که عبارت‌اند از: ۱. نیازها و اولویت‌های جامعه؛ ۲. نیازها و اولویت‌های فراگیران؛ ۳. مجموعه‌های سازمان‌یافته دانش. در این زمینه به تحلیل فرهنگی نیز نیاز است. تحلیل فرهنگی عبارت است از فرایند نظام‌مند بررسی جامعه معینی در بافت اجتماعی و تاریخی‌اش. چنین تحلیلی مشتمل بر بررسی فرهنگ، زبان، فناوری، دانش، باورها و ارزش‌های جامعه. بدین منظور است که داورهای بهتری درباره آنچه باید به نسل بعدی منتقل شود صورت گیرد. بسیاری از مدرسان روان‌شناسی زمان یا تمایلی برای توجه جدی به این جنبه پرسشگرانه کارشان (یعنی تحلیل فرهنگی) ندارند. تحلیل فرهنگی، به باور نویسنده این سطور، حلقه مفقوده ایجاد برنامه درسی در ایران است. به نظر می‌رسد بیشتر تهیه‌کنندگان برنامه‌های درسی با فرهنگ اسلامی به‌اندازه کافی آشنا نیستند، دست‌کم نه به‌اندازه‌ای که بتوانند از اسلام در آموزش روان‌شناسی و روان‌شناسی

1. L'abate I.

2. Coyle, S. M.

3. American Psychological Association

4. Helu-Thaman, K.

خانواده بهره ببرند. افزودن واژه اسلام یا اسلامی به نام یک یا چند درس یا افزودن صفت‌های «اسلامی» و عبارت‌هایی مانند «بر اساس مبانی اسلامی» و «از دیدگاه قرآن» در سرفصل دروس مختلف روان‌شناسی و روان‌شناسی خانواده بر دغدغه برنامه‌ریزان درباره مسائل اسلامی دلالت دارد، اما به جریان یافتن اسلام در روان‌شناسی و روان‌شناسی خانواده کمک شایانی نمی‌کند.

سه درون‌مایه اصلی برای برنامه درسی ذکر شده است: آگاهی فرهنگی، دانش فرهنگی و مهارت‌های فرهنگی. پرسش مدرس در مورد «آگاهی فرهنگی» این است: چگونه دانشجویان از طریق آموزش آگاهی فرهنگی را پرورش می‌دهند. پرسش مدرس در مورد «دانش فرهنگی» این است: دانشجویان به‌منظور ارتقای آگاهی فرهنگی‌شان، باید چه دانش فرهنگی، عمومی و خاص را به‌دست آورند. پرسش مدرس در مورد «مهارت‌های فرهنگی» این است: دانشجویان به‌منظور افزایش آگاهی فرهنگی‌شان و ارائه خدمات مناسب فرهنگی، باید چه مهارت‌هایی را کسب کنند و به‌کار برند (سایرانن^۱ و دیگران، ۲۰۱۳). می‌توان چارچوب مشابهی را در باب حضور و بروز مسائل

اسلامی در برنامه درسی پیش نهاد: آگاهی اسلامی، دانش اسلامی و مهارت‌های اسلامی. شایسته است برنامه‌ریزان درسی در ایران بر پایه تحلیل فرهنگی - اسلامی دست‌کم بخشی از محتوای آگاهی‌ها، دانش و مهارت‌های اسلامی را در برنامه‌های درسی‌ای بگنجانند که نام اسلامی را به یک می‌کشند. این اقدام به مؤلفان کتاب‌های درسی و مدرسان دانشگاه‌ها کمک قابل‌توجهی خواهد کرد.

یکی از یافته‌های پژوهش حاضر این است که بیشتر درس‌های مربوط به خانواده در روان‌شناسی با «خانواده‌درمانی» مناسبت دارند تا «روان‌شناسی خانواده». در باب اهمیت تمرکز بر پرورش روان‌شناس خانواده (و نه خانواده‌درمانگر) باید گفت که به این علل خانواده‌درمانگران بی‌شماری هم‌اکنون وجود دارند و در آینده وجود خواهند داشت: درمانگران بسیار زیادی از قلمروها و رشته‌های گوناگونی از دهه‌ها برنامه آموزشی در روان‌پزشکی، روان‌شناسی بالینی، مشاوره، مددکاری و امثال آنها وجود دارند که بسیاری از دانش‌آموختگان این برنامه‌ها خانواده‌درمانگر می‌شوند. گویا خانواده‌درمانگر حوزه مسئولیت هیچ گرایش یا حتی رشته خاصی نیست، اما برنامه‌های پرورش روان‌شناس خانواده بسیار کم‌ترند. برخی نویسندگان خواستار تدریس روان‌شناسی خانواده در

1. Sairanen, R.

سطح کارشناسی شده‌اند؛ زیرا زندگی خانوادگی خاستگاه شبکه تحول اجتماعی و هیجانی انسان در طول عمر است و غفلت از روان‌شناسی خانواده در سطح کارشناسی موجب می‌شود روان‌شناسی کاربردی به طرز غریبی بدون زمینه^۱ بماند (استنتون و دیگران، ۲۰۰۹). این توصیه در برنامه درسی کارشناسی روان‌شناسی (مصوب ۱۴۰۳) با گنجاندن سه عنوان درسی رعایت شده است؛ درحالی‌که در برنامه پیشین کارشناسی روان‌شناسی (مصوب ۱۳۹۱) که از سال ۱۳۹۲ - ۱۴۰۳ در دانشگاه‌های ایران اجرا می‌شد فقط یک درس درباره خانواده وجود داشت: روان‌شناسی و مشاوره خانواده.

در پرورش روان‌شناسان و مشاوران خانواده باید به نیازهای جامعه ایرانی منطبق با فرهنگ اسلامی - ایرانی توجه کرد. پژوهش حاضر درصدد ایجاد آگاهی درباره این الزام انجام شد. شایسته است پژوهش‌های آینده بر پایه تحلیل فرهنگی به استخراج محتوای مناسب اسلامی در باب آموزش روان‌شناسی خانواده اقدام کنند؛ به گونه‌ای که موضوعات، مسائل، روش‌ها، و مهارت‌هایی را برشمرند که شایسته است در برنامه‌های درسی روان‌شناسی خانواده گنجانده و به دانشجویان ایرانی آموزش داده شوند. چنین پژوهشی اقدامی بنیادین در روان‌شناسی خانواده خواهد بود که به پرورش روان‌شناسان خانواده و خانواده‌درمانگران دارای صلاحیت فرهنگی کار کردن با مسلمانان ایرانی در بافت‌های مختلف کمک خواهد کرد.

منابع

آقابابائی، ناصر (۱۴۰۰). بررسی عناصر اسلامی - فرهنگی در سرفصل برنامه درسی رشته روان‌شناسی در مقطع کارشناسی. پژوهشنامه روان‌شناسی اسلامی، ۷(۲)، ۵۵ - ۶۸.

آقابابائی، ناصر (۱۴۰۲). طلاق در آینه پژوهش‌های روان‌شناختی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

حمید، نجمه؛ بشلیده، کیومرث؛ عیدی بایگی، مجید و دهقانی‌زاده، زهرا (۱۳۹۰). بررسی اثربخشی روان‌درمانی شناختی - رفتاری مذهب‌محور بر افسردگی زنان مطلقه. مشاوره و روان‌درمانی خانواده، ۱(۱)، ۵۴ - ۶۴.

حیرت، عاطفه؛ فاتحی‌زاده، مریم‌السادات؛ احمدی، سید احمد؛ بهرامی، فاطمه و اعتمادی، عذرا (۱۳۹۴). مدل رابطه رفتاری زوجین با رویکرد اسلامی. چکیده مقالات سومین کنگره بین‌المللی

- علوم انسانی اسلامی. تهران: دبیرخانه کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی.
- رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۹). جریان‌شناسی روان‌شناسی اسلامی در عصر حاضر: بررسی فراترکیب. روان‌شناسی فرهنگی، ۴(۱)، ۱۷۶ - ۲۰۵.
- قائدی، محمدرضا و گلشنی، علیرضا (۱۳۹۵). روش تحلیل محتوا، از کمی‌گرایی تا کیفی‌گرایی. روش‌های و مدل‌های روان‌شناختی، ۷(۱)، ۵۷ - ۸۲.
- کاویانی، محمد (۱۳۹۵). روان‌شناسی در قرآن: مفاهیم و آموزه‌ها. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ملکی، حسن (۱۳۹۶). هویت دینی برنامه درسی: جستاری در نظریه اسلامی برنامه درسی. تهران: آبیژ.
- American, Psychological Association (2023). *APA guidelines for the undergraduate psychology major version 3.0: Empowering people to make a difference in their lives and communities*.
- Belzen, Jacob A. (2010). *Towards cultural psychology of religion: Principles, approaches, applications*. New York: Springer.
- Coyle, Suzanne M. (2022). Spirituality in a systematic family therapy curriculum. In *Spirituality in systematic family therapy supervision and training*. Springer.
- Helu-Thaman, Konai. (1991). Towards a culture-sensitive model of curriculum development for Pacific Island Countries. *Directions: Journal of Educational Studies*, 13(1), 1-12.
- Henry, David. B., Tolan, Patrick H. & Gorman-Smith, Deborah. (2005). Cluster analysis in family psychology research. *Journal of Family Psychology*, 19(1), 121-132.
- Hood Jr, Ralph W., Hill, Peter C. & Spilka, Bernard. (2009). *The psychology of religion: An empirical approach*. Guilford Press.
- L'abate Luciano. (1985). A training program for family psychology: Evaluation, prevention and therapy. *The American Journal of Family Therapy*, 13(4), 7-16.
- Lavrenteva, Evgenia & Orland-Barak, Lily. (2015). The treatment of culture in the foreign language curriculum: An analysis of national curriculum documents. *Journal of Curriculum Studies*, 47(5), 653-684.
- Sairanen, Rajja, Richardson, Eileen, Kelly, Helene, Bergknut, Eva, Koskinen, Liisa, Lundberg, Pranee, Muir, Nita. (2013). Putting culture in the curriculum: A European

- project. *Nurse Education in Practice*, 13(2), 118-124.
- Skinner, Rasjid. (2019). Traditions, paradigms and basic concepts in Islamic psychology. *Journal of Religion and Health*, 58(4), 1087-1094.
- Stanton, Mark, Harway, Michele & Vetere, Arlene (2009). Education in family psychology. In J. H. Bray and M. Stanton (Edts.) *The Wiley-Blackwell handbook of family psychology* (p. 129-145).

